

EXPLOATAREA ȘI PRELUCRAREA METALELOR ÎN
TRANSILVANIA PÂNĂ LA COTROPIREA ROMANĂ

DE

DORIN POPESCU

Apariția metalului ca mijloc de producție marchează un pas hotărâtor în evoluția economică și socială a societății primitive. Totuși, trecerea dela prelucrarea pietrei la aceea a metalului nu se va face decât lent și vor trebui să treacă sute de ani până când noul material își va spune cuvântul definitiv în înlocuirea pietrei, solid instalată de zeci de mii de ani, ca cel mai important mijloc de producție.

Vorbind despre începuturile metalurgiei, Engels spune următoarele : „*Arama și cositorul, precum și bronzul, aliajul acestora, erau metalele cele mai de seamă; unelte și armele făcute din bronz erau destul de bune, dar nu puteau înlocui unelte de piatră; aceasta n'o putea face decât fierul, dar oamenii nu se pricepeau încă să extragă fierul*”¹.

Fierul va fi întrebuințat în regiunile noastre abia după o mie de ani dela începuturile metalurgiei. În tot acest timp, arama, sau mai bine zis aliajul său, bronzul, va fi singurul metal a cărui prelucrare va determina formarea noilor mijloace de producție.

Astfel, istoria mileniului al doilea înainte de era noastră în Transilvania cuprinde în cea mai mare parte istoria bronzului. Paralel cu prelucrarea aramei și a bronzului va înflori și arta aurului, tot așa de veche, după cum primei înfloriri a prelucrării fierului îi va corespunde arta specifică a argintului.

Înainte de a trece la desfășurarea expunerii, care ne va permite să aruncăm o scurtă privire asupra evoluției întregii metalurgii în Transilvania, dela începuturile ei cele mai vechi până la era noastră, trebuie să spunem câteva cuvinte despre apariția celor patru metale care ne interesează.

Deși lucrarea noastră este intitulată *Exploatarea și prelucrarea metalelor în Transilvania până la cotropirea romană*, trebuie să spunem dela început că nu știm nimic, sau mai bine zis, nu avem nicio dovadă directă despre exploatarea metalelor în Transilvania, în aceste vremuri.

Gabriel Téglás spune clar că din cauza lucrărilor de mai târziu, urmele exploatării mai vechi sunt distruse. Romanii au căutat să exploateze toate minele pe care le-au găsit în lucru, astfel încât, dacă se mai văd urmele exploatării lor în multe din minele transilvane, cele dinaintea lor au dispărut sau nu mai pot fi deosebite.

Singurele dovezi mai concludente despre exploatarea minelor în Transilvania în epocile preromane ar fi descoperirea unui ciocan de piatră, în

mina de aur dela Caraci, a unui topor de piatră în mina de aur Musari, de lângă Brad și a unui topor de bronz (celt) în mina dela Orașul Nou (Satu-Mare).

Cuprul îl găsim pentru întâia oară bine documentat în Transilvania, în cultura ceramică pictată de tip Ariușd și în complexul dela Decia Mureșului. El va continua să apară și în stadiul Periam-Pecica dela începutul epocii bronzului.

Se pare că pentru a obține bronzul, se întrebuița la început în Transilvania, în lipsa cositorului, antimoniu. Cuprul se alia cu un procentaj de antimoniu, care se găsea și în Transilvania, în regiunea Baia Mare. Mai târziu se va aduce de sigur cositor din Boemia sau chiar de mai departe. Procentul de cositor care se adăuga la cupru era dozat în vederea obținerii unui bronz mai moale sau mai dur. Cel mai potrivit era însă între 6—10%.

Aurul apare în general cam odată cu arama și se pare că în unele regiuni, chiar și înaintea aramei. După datele pe care le avem deocamdată, el apare în Ardeal tot spre sfârșitul culturii ceramică pictate.

Argintul, deși cunoscut demult, după cum ne-o dovedesc numeroasele descoperiri între care cităm cele dela Troia II sau dela Maicop în Cuban, nu va apare decât foarte târziu; el era prelucrat mai ales în Spania și în ținuturile pontice. În ceea ce privește descoperirile din Transilvania, argintul este pomenit întâia oară în tezaurul de aur dela Șmig, în care s'ar fi găsit cinci mărgelile de argint. Afară de acestea, se pare că cele două brățări de aur dela Târgu-Mureș, cu capetele în formă de cap de bovidu, erau și ele incrustate cu argint. Brățările pot fi datate în perioada B sau C a epocii hallstattiene. Acestea sunt singurele descoperiri de obiecte de argint, până la apariția tezaurilor dacice, despre care vom vorbi mai jos.

În ceea ce privește fierul, nu se poate preciza care este cea mai veche descoperire. Vom vedea mai jos felul în care își va face apariția acest nou metal.

* * *

După cum am spus, nu avem dovezi directe pentru exploatarea metalelor în Transilvania. Totuși, prin cercetări făcute în alte regiuni, ne putem da seama de felul în care se făcea această exploatare. Iată ce spune în această privință cunoscutul arheolog sovietic Arțicovschi: „*Oamenii primitivi nu aveau instrumente bune pentru spargerea pietrei, iar minereul de aramă se ascundea sub straturi de piatră. De aceea, se încălzea roca prin foc, în ea se formau crăpături, în crăpături se băteau cu ciocanele de piatră niște pene de lemn, apoi le udau și forța naturală a umflării rupea bucăți de piatră. Repetând de numeroase ori acest procedeu, cu ajutorul focului, lemnului și al apei, creiau o mină. Ajungând la minereu, îl sfărâmau prin același procedeu. În acest scop își transportau apa cu ajutorul jghiaburilor de lemn. Minerii coborau și se urcau pe bărne cu creștături. Minerul îl scoteau în saci de piele. Odată scos din mină, minereul era sfărâmat cu ajutorul ciocanelor de piatră, apoi îl pisau, reducându-l la praf, cu niște pietre în felul rășnițelor, îl spălau în albiu de lemn și, în sfârșit, îl topeau*”.

După cum se vede chiar din această descriere, lucrul în mine era destul de anevoios. Este cunoscut citatul din Diodor din Sicilia în care acesta vorbește — pentru o epocă de sigur mult mai târzie, dar în care metodele de

lucru nu puteau să fie mult deosebite -- de copiii care erau întrebuințați în mine, pentru a se putea introduce mai ușor în coridoarele înguste care se scobeau cu multă greutate.

În ceea ce privește tehnica prelucrării metalelor în Transilvania, vom spune doar pe scurt câteva cuvinte. Arama se lucra cu ciocanul, dar putea fi și topită. Totuși arama se pretează greu la topire, ea devine spongioasă, așa încât este mai probabil că în cele mai multe cazuri obiectele de aramă erau fabricate prin ciocănire. Bronzul, mult mai dur decât cuprul, era topit și turnat în forme. Aceste forme, făcute din piatră sau chiar din lut, constau din una, două sau mai multe valve, după cum obiectul care trebuia turnat era mai simplu sau mai complicat. Un alt fel de a turna bronzul consta în așa numita metodă a „formei pierdute”. Obiectul se modela întâi în ceară sau lemn, apoi era învelit cu lut și era ars în foc. Printr'o gaură se turna bronzul în acest tipar. Ceara topindu-se, bronzul îi lua locul, reproducând forma inițială.

Aurul, care se topește cu greu, fiind în schimb foarte maleabil, era lucrat mai mult prin ciocănire, în schimb argintul putea să fie și turnat. Fierul, la rândul său, era, după cum se știe, lucrat tot prin modelare cu ciocanul, deoarece topirea fierului nu s'a putut realiza până târziu în epoca feudală.

Ornamentele obiectelor de bronz, aur și argint se făceau prin gravare cu un vârf de bronz mai dur, sau se făceau, atunci când obiectele erau făcute din plăci, prin metoda foarte des întrebuințată, numită cu un termen francez „au repoussé”, care constă în prelucrarea reversului plăcii prin simple împunsături, precum și prin stanțare sau prin aplicarea unui model de presat. Același procedeu se putea întrebuința și la obiectele de fier făcute din plăci. Nu cunoaștem în Transilvania metode de ornamentare mai complicate, cum ar fi nielajul, granulația, placajul. Incrustația cu argint o găsim pe o frumoasă brățară de aur de la Târgu-Mureș. Tehnica filigranului apare, dar rareori, în tezaurele de argint dacice.

* * *

Prelucrarea aramei capătă în Transilvania o importanță deosebită. Ea este una din puținele provincii în care arama devine la un moment dat principalul mijloc de producție, intercalându-se între sfârșitul epocii pietrei și începutul epocii bronzului.

Găsim în această perioadă numeroase obiecte de aramă, între care cele mai importante sunt securile. Acestea se împart în trei tipuri principale: securile plate, care își vor continua evoluția de-a-lungul întregii epoci a bronzului, securile cu gaura de înmănușare transversală având forma topoarelor noastre de azi, și topoarele cu două tăișuri așezate în cruce.

Acestea din urmă sunt cele mai importante prin numărul mare în care se găsesc. Cele mai mici puteau servi ca armă, prinse într'o coadă de lemn.

În schimb, cele de dimensiuni mai mari nu aveau cumpănirea necesară pentru a putea servi ca arme eficiente. M. R o s k a crede că toate aceste topoare ar fi fost întrebuințate ca unelte de minerit. Am văzut însă că minereul se desprindea din rocă cu ajutorul apei și al focului. Arama din care sunt făcute este prea moale pentru ca ele să fi putut fi întrebuințate în acest scop, iar pentru fărâmițarea minereului era nevoie mai mult de ciocane decât de topoare.

În ceea ce privește originea acestor trei tipuri de topoare, părerile sunt împărțite. S'a crezut, în deosebi pentru cele cu două tăisuri, că ar fi apărut întâia oară în Transilvania. Totuși problema nu este încă rezolvată și înclinăm să credem mai de grabă că au ajuns în regiunile noastre din Răsăritul mai avansat în cultură.

Indiferent însă unde trebuie căutată originea acestor obiecte, numărul lor atât de mare — aproape 400 de exemplare găsite în Transilvania și Ungaria — ne atestă în mod sigur că ele erau lucrate pe loc, nu importate. A fost deajuns ca această nouă artă să pătrundă în regiunile noastre, pentru ca ea să fie imediat adoptată și exercitată într'o măsură surprinzătoare. La aceasta a contribuit, în primul rând, prezența materiei prime. Același lucru îl putem spune și despre industria bronzului și despre arta aurului și argintului.

Totuși, în ceea ce privește bronzul, remarcăm un fapt interesant și care ne pare destul de bizar și greu de explicat : după mulțimea uneltelor de aramă, dintre care o parte însemnată poate fi datată la sfârșitul epocii eneolitice și la începutul epocii de bronz, observăm deodată o dispariție aproape totală a obiectelor de metal.

Noul metal, sau mai bine zis aliaj, bronzul, care va juca un rol atât de important în istoria civilizației omenești, își face apariția timidă sub formă de sule, de ace modeste și de topoare care imită tocmai forma cea mai primitivă a topoarelor de aramă, aceea a toporului plat. Acest topor plat va trece cu timpul prin diferite transformări, prin care se va căuta să i se dea o formă din ce în ce mai practică, ținându-se cont în primul rând de posibilitatea de înmănușare. Astfel, toporul plat se va transforma în toporul cu marginile ridicate, în toporul cu călcăiu, cu aripioare mediane și cu aripioare superioare, culminând în toporul cu gaură de înmănușare verticală, numit și *cellt*. Dar chiar și această formă, rezultat, al unui lung șir de evoluții, este inferioară din punct de vedere practic toporului cu gaură de înmănușare transversală, cunoscut la începutul epocii bronzului.

Chiar dacă această formă se menține și în cursul epocii bronzului, ea nu mai apare decât foarte rar. A trebuit să vină civilizația fierului, pentru ca să se reia din nou acest tip, care, în materie de topor, pare a fi ultima expresie a inventivității și care s'a menținut până în zilele noastre. Totuși, principiul înmănușării transversale îl găsim imediat ce începem să avem obiecte mai numeroase de bronz, în perioada a doua a epocii, la diferitele feluri de securi de luptă.

Cum se explică deci dispariția aproape bruscă a obiectelor de metal după o înflorire atât de importantă a prelucrării aramei și cum se explică renunțarea la forme industriale superioare? Să fie oare în legătură cu raritatea cositorului această timidă și înceată renaștere a prelucrării metalelor, căci chiar și în perioada a doua a bronzului, când această artă industrială ne apare atât de desăvârșită, culminând în sabia splendid decorată dela Apa, sau în securile de luptă dela Valea Chioarului și Someșeni, obiectele de metal sunt încă extrem de rare în comparație cu numărul extraordinar de mare al obiectelor dela sfârșitul epocii. Să fie oare vorba de un suveran dispreț — odată bronzul cunoscut — pentru vechiul metal inferior? Aceasta s'ar putea presupune dacă ar fi vorba de obiecte puțin necesare, ca de exemplu podoabe feminine, dar nu de unelte și arme indispensabile.

Fără îndoială că bronzul nu putea fi preparat fără cositor, iar cositor nu exista în regiunile noastre; dar atunci s'ar fi continuat cu fabricarea obiectelor de aramă, care, după cum am văzut, luase un avânt atât de mare. Altul trebuie să fie motivul dispariției lor și cred că în această privință este justă părerea după care înflorirea relativ scurtă a prelucrării cuprului în ținuturile noastre se datorește prezenței în cantități mari a acestui metal în stare *nativă*. Odată această sursă epuizată, iar exploatarea minieră fiind încă necunoscută sau foarte primitivă, era firesc să dispară o industrie care se alimenta din materii prime dispărute și ele. Vor mai trece încă sute de ani până când minele de cupru din Transilvania vor fi exploatare într'o măsură mai mare, organizându-se în același timp și aprovizionarea cu cositor. Abia după aceasta, prelucrarea metalului va căpăta un nou avânt, care va întrece cu mult pe cel din epoca aramei, spărgând, ca să zicem așa, toate normele stabilite de vechii meșteri ai prelucrării cuprului.

Se va pune însă întrebarea: de unde știm că obiectele de metal erau făcute într'adevăr în Transilvania și nu erau importate din alte regiuni?

În ceea ce privește obiectele de aramă, avem câteva analize, care ne atestă că ele au fost lucrate din aramă locală. Cuprul nativ din regiunile ungaro-transilvane ar fi un metal foarte pur, care nu conține nici cositor nici argint și nici arsen, antimoniu sau nichel, în timp ce cuprul din minereu conține argint și plumb, astfel încât obiectele de aramă din aceste regiuni pot fi ușor recunoscute. Din nenorocire, analizele sunt prea puține, pentru a putea fi concludente. În ceea ce privește obiectele de bronz, avem în primul rând tiparele de turnat găsite în mai multe locuri din Transilvania, care ne dovedesc că aceste obiecte nu erau importate, ci fabricate pe loc. Astfel, în marea așezare Șantul Mare, dintre Pecica și Semlac, în regiunea Arad, s'au găsit mai multe valve de tipar din piatră, pentru turnat topoare și vârful de lance. O valvă de tipar pentru un topor de bronz s'a găsit la Cetea, alaltă la Turdaș, în Hunedoara. La Satchinez, în Timișoara, s'au găsit ambele valve de piatră ale unui tipar pentru o secure de luptă. Dela Domănești, în Reg. Baia Mare, unde s'a găsit un depozit de bronzuri, compus din 357 de piese, cunoaștem și o formă de turnat pentru un celt. La Grădiștea Muncelului, în Hunedoara, s'a găsit tiparul unui ciocan de bronz, făcut din bazalt; la Imeni, în Reg. Stalin, tiparul unui buton de bronz. Mai multe forme de turnat au fost descoperite la Ierusalim în Someș, la Dobric, tot în Someș, o formă pentru un topor plat; la Gălești, în Mureș, tiparul unui „umbo” de scut; la Otomani (Bihor), tiparul de lut al unei seceri, iar la Jupănești, în Severin, jumătate din tiparul unui celt de bronz, și la Oșorhei (Bihor), un tipar pentru două seceri, unul pentru un cuțit și o valvă pentru un vârf de lance.

Am înșirat toate aceste descoperiri, deoarece formele de turnat sunt destul de rare și merită să li se dea o atenție deosebită. Ele sunt cea mai bună dovadă a existenței unui meșteșug metalurgic local.

Dar, în afară de tipare, acest meșteșug este atestat și prin câteva descoperiri extraordinar de bogate, care nu pot fi explicate decât prin prezența unor ateliere de turnat. Cităm descoperirea dela Gușterița, compusă din peste 350 de obiecte de bronz, în greutate totală de circa 800 kg, depozitul de bronzuri mai bogat încă, dela Uioara-de-Sus și cel dela Spălnaca, în Reg. Cluj, care cuprinde bronzuri în greutate de peste 1000 kg.

S'ar putea presupune că aceste depozite uriașe de obiecte de bronz formau stocul unor negustori, dacă prezența materialului brut, a turtelor de bronz, nu numai în aceste depozite, dar și în numeroase altele, nu ar fi încă o dovadă că obiectele erau fabricate pe loc.

La toate acestea se mai adaugă un fapt tot atât de important din acest punct de vedere. Este vorba de răspândirea diferitelor tipuri de metal. În vreme ce formele ceramice se mărginesc la grupuri mai mici, dar înrudite între ele, cele de metal au o răspândire mai largă, uneori pe ținuturi foarte întinse. Cu toate acestea, multe din tipurile metalice își au originea bine stabilită în regiunile ungaro-române, de unde se răspândesc apoi pe arii foarte mari. Menționăm în această privință ca produse autohtone, printre altele multe, securile de luptă cu capul în formă de disc, sau săbiile cu mânerul în formă de cupă. Dar în timp ce unele tipuri gravitează mai mult spre Vest și Nord-Vest, spre ținuturile ungare și slovace, altele, cum este de exemplu secera de bronz cu cârlig, ajung la noi din răsărit, din ținuturile rusești. Cu toată această migrație de tipuri, se poate preciza însă, aproape întotdeauna, locul unde s'a născut o anumită formă sau regiunea în care a fost adoptată cu mai multă căldură, ajungând să fie fabricată în cantități mai mari decât chiar în ținutul care i-a dat naștere.

Același lucru se poate spune și despre obiectele făcute din alte metale. De scoperirile extrem de numeroase de obiecte de aur și de argint făcute în Transilvania sunt o dovadă sigură că ele erau fabricate în această regiune. Faptul că din cele aproximativ 130 de scoperiri de obiecte de aur din Transilvania, 15 s'au găsit în regiunea Hunedoara, deci într'un ținut aurifer, iar 12 în Sălaj și tot atâtea în Someș, deci aproape de minele de aur dela Baia Mare, nu poate fi o simplă întâmplare, ci ne arată că aceste podoabe erau fabricate chiar în apropierea locurilor care furnizau prețiosul metal.

Continuând observațiile noastre asupra *prelucrării bronzului*, să trecem repede în revistă diferitele forme sub care apare acest metal în Transilvania. Am văzut că începuturile sale sunt foarte modeste. Inafară de obiectele mărunte amintite mai sus, nu cunoaștem în Transilvania decât un singur depozit, datând din prima perioadă a epocii bronzului. Depozitul cuprinde mai multe coliere de bronz, din acele obișnuite la începutul epocii și despre care se presupune că serveau ca o formă deosebită sub care se comercializa materialul brut. În perioada următoare, bronzul este încă rar, dar arta cu care diferitele obiecte sunt turnate și ornamentate apare desăvârșită. Cunoaștem numai câteva depozite din această perioadă. Ele sunt compuse din securi de luptă, iar cel dela Apa conține și două săbii și o brățară apărătoare de braț. Atât securile, cât și săbiile sunt bogat ornamentate cu motive gravate. Printre acestea predomină cele spiralice. Străvechiul motiv, pierdut încă înainte de sfârșitul eneoliticului, reapare în chip misterios într'o nouă înflorire atât pe bronzuri, cât și pe ceramică. De acum înainte vom putea urmări de-a-lungul întregii epoci a bronzului și a celei hallstattiene până în epoca La Tène, acest paralelism între motivele de ornamentație de pe vasele de lut și cele de pe obiectele de bronz. Unele din aceste motive le vom găsi și pe podoabele de aur ale acestor epoci.

Chiar și la mijlocul epocii bronzului, obiectele de bronz sunt încă destul de rare, deși ele atestă o tehnică de fabricație superioară. Nu găsim încă decât foarte rar, brățări sau alte podoabe, deși ele apar în alte regiuni.

În ceea ce privește celelalte forme de arme și unelte, cum sunt săbiile, vârfurile de lance, secerile și topoarele cu gaură de înmănușare longitudinală, ele apar abia în spre sfârșitul epocii propriu zise și în deosebi în spre anul 1000 înainte de era noastră, dar atunci apar într-o cantitate atât de mare, încât trebuie să ne închipuim că întreaga viață socială și economică a regiunilor noastre a fost simțitor influențată de această extraordinară înflorire a unei metalurgii, premergătoare uriașelor industrii, care au dus la marile prefaceri sociale pe care le trăim.

Găsim în această vreme — înainte și după anul 1000 — sute de depozite sau de obiecte de bronz presărate pe întreaga suprafață a Transilvaniei, totuși nu le găsim decât foarte rar în satele părăsite sau incendiate, așa cum se găsesc vasele și obiectele de lut, de os, de corn, chiar și de piatră. Aceasta înseamnă că, cu toată bogăția pe care ne-o arată descoperirile, obiectele de metal sunt încă bunul cel mai prețios al oamenilor, care nu le părăsesc așa cum lasă, de pildă, vasele de lut — pe care le pot reface ușor — în casele din care fug de teama dușmanului sau a focului. Obiectele pe care le găsim noi astăzi au fost de sigur îngropate în vremuri nesigure, de frica unor invazii, depozitele uriașe, despre care am vorbit mai sus, fiind îngropate în gropi speciale, căptușite cu lut.

* * *

Paralel cu arta și meșteșugul bronzului, se dezvoltă în Transilvania *arta aurului*. Dar, în timp ce bronzul este un metal util, care contribuie la progresul economic al omenirii, aurul, în acele vremuri, nu putea să fie decât unul dintre materialele în care își găsesc expresia fenomenele de suprastructură. Arta aurului va contribui din acest punct de vedere la formarea gustului artistic, îmbogățind moștenirea pe care ne-au lăsat-o culturile primitive ale Transilvaniei, cu produse pe care nu le mai găsim în alte regiuni.

Avem de a face cu o artă locală, în care apar, firește, și elemente străine, care unite însă cu vechile motive ornamentale și structurale vor forma un stil propriu.

După cum am spus mai sus, nu avem dovezi directe nici despre exploatarea aurului în Transilvania, decât ciocanele de piatră, găsite în cele două mine de aur. Ca și pentru aramă, trebuie să presupunem și pentru aur că la început a fost întrebuințat mai ales aurul *nativ*, găsit în văile și nisipul râurilor. Aceasta ar explica și faptul că podoabele de aur apar și ele, ca și obiectele de bronz, în cantități mai mari, abia târziu spre sfârșitul epocii bronzului, când odată cu exploatarea minelor de aramă, au început să fie exploatare și cele de aur.

Dar să vedem când și sub ce formă apar primele obiecte de aur în Transilvania. După informațiile pe care le avem, s'ar părea că cele mai vechi obiecte de aur s'au găsit în cunoscuta așezare dela Ariușd. Unul dintre cele două obiecte, un inel simplu, deschis, neavând nimic caracteristic, a fost găsit într'un strat eneolitic, iar celălalt în stratul superior al așezării, care se pare că aparține culturii de tip Dealul-Melcilor, dela începutul epocii bronzului. Acest al doilea obiect este o bandă îngustă de aur, răsucită în formă de spirală. Roska spune despre ambele aceste mici podoabe că nu ar fi făcute din aur transilvan. Dacă acest lucru se verifică și dacă într'adevăr aceste două piese sunt cele mai vechi, nu numai din câte s'au găsit

până acum, dar și din câte se vor descoperi de acum înainte, am ajunge la concluzia interesantă că primele obiecte de aur au fost importate în Transilvania.

Prima categorie mai mare de obiecte de aur, care apar în Transilvania, sunt acele pandantive sau *inele de buclă*, care erau purtate agățate în părul de lângă urechi și a căror origine trebuie căutată în Mesopotamia, de unde ele se răspândesc spre Vest, fie prin intermediul Troiei, prin Balcani, fie trecând peste Caucaz și prin Rusia de Sud, până departe în Europa centrală. Le găsim în Transilvania, în mai multe locuri, dar numai într'un singur caz într'un complex care poate fi datat, și anume, în mormintele dela Beba-Veche în Timișoara, aproape de frontiera ungară. Aceste morminte aparțin culturii de tip Periam-Pecica. În general aceste mici podoabe apar la începutul epocii bronzului, ca în mormintele dela Sărata-Monteoru, de exemplu, dar par a se menține până la sfârșitul epocii, deși nu avem nicio dovadă despre aceasta în Transilvania, afară de tezaurul dela Șmig — unde ele apar împreună cu alte podoabe — în cazul în care acest tezaur a fost bine datat la începutul epocii hallstattiene.

Într'un articol recent, H o r e d t publică un inel de buclă de aramă, găsit împreună cu alte lucruri și cu fragmente de ceramică pictată, la Călnic, în Reg. Sibiu, remarcând, cu drept cuvânt, că acest exemplar ar fi cel mai vechiu inel de buclă găsit în Transilvania, el fiind adus probabil în regiunile noastre din mediul posttripolian al mormintelor de ocră și al culturii de tip Fatjanovo.

O altă categorie de obiecte de aur găsite în Transilvania o formează *discurile* sau *phalerele*, care erau purtate cusute pe vestminte. Dimensiunile lor variază dela micul buton găsit la Pecica-Rovine, sau dela discul mic găsit în aceeași așezare, până la phalerele mari, bogat ornate, dela Otlaca-Grăniceri (Arad) care ar putea fi considerate drept niște cupe, dacă nu ar avea găurile prin care erau fixate de vestminte. Afară de butonul dela Pecica și de micul disc găsit împreună cu 48 de conuri mici de aur, imitând un colier făcut din dinți de animale — care toate aparțin perioadei I și II a bronzului — nu pot fi datate cu oarecare siguranță decât discurile de o formă mai deosebită, descoperite în mormintele dela Beba-Veche, morminte care am văzut că aparțin tot culturii de tip Periam-Pecica.

Pe baza asemănării micului disc dela Pecica-Rovine cu cele din tezaurul dela Șmig, care conținea 26 de phalere de diferite mărimi, am încercat să datăm și acest tezaur în epoca mijlocie a bronzului. Totuși, faptul că după unele informații mai vechi, el ar fi fost găsit într'un vas de bronz, care la rândul său a fost băgat într'un vas de lut, despre care H o r e d t spune că aparținea începutului epocii hallstattiene, se opune acestei noi datări. În concluzie, tezaurul dela Șmig trebuie datat ca și înainte, iar în ce privește discurile și phalerele de aur din Ardeal, credem că părerea după care aceste podoabe erau fabricate în tot timpul epocii bronzului este cea mai justă. De altfel, după cum s'a remarcat, asemănarea dintre aceste discuri ornamentale și cele găsite în mormintele „à fosse” dela Mycena, care pot fi datate puțin înainte de anul 1500 î. e. n., este evidentă. Dar s'a observat și asemănarea dintre motivele ornamentale de pe discurile noastre și cele de pe diferite obiecte de bronz din Nordul Europei, obiecte care sunt datate în perioadele V sau VI ale lui Montelius, deci multe sute de ani după mormintele dela Mycena.

Descoperirea micului depozit de bronzuri dela Vârșand, care datează sfârșitul culturii cuprinse în movila „dintre vii” în perioada B a epocii bronzului, aruncă o nouă lumină asupra datării obiectelor de aur din Transilvania. Se știe că în această movilă se descoperise o phaleră de aur, care fusese datată în epoca hallstattiană din cauza asemănării ei cu cele descoperite la Grăniceri și la Săcueni. Dar și posibilitățile de datare ale acestora din urmă stau pe baze foarte șubrede, deoarece ele au fost găsite izolat. Considerând acum phalera dela Vârșand ca aparținând perioadei de mijloc a bronzului, problema se inversează și putem eventual data și pe cele dela Grăniceri și Săcueni ca aparținând aceleiași perioade.

În orice caz, nu mai avem de a face în arta aurului din Transilvania cu o renaștere myceniană, așa cum o crezuse savantul maghiar L u d o v i c M á r t o n și, după el, V a s i l e P â r v a n, ci cu o artă care înfloreste paralel și contemporan cu cea myceniană. Descoperirile dela Beba-Veche, Pecica și Vârșand sunt concludente în această privință, chiar dacă ezităm să le asociem și alte descoperiri.

Cu toate acestea, credem că marea majoritate a obiectelor din Transilvania trebuie datată tot la sfârșitul epocii bronzului. S'a petrecut, probabil, cu arta aurului același fenomen ca și cu arta industrială a bronzului, ambele apărând într'o formă desăvârșită în a doua perioadă a bronzului; descoperirile rămân însă rare până spre sfârșitul epocii, când încep să apară într'un număr deosebit de mare.

Grupul cel mai important de obiecte de aur din Transilvania îl formează brățările. Ele apar dela formele cele mai simple — o bară de secțiune rombică cu capetele subțiate — trecând prin formele mai complicate, cu câte una sau două spirale la capăt și culminând în splendidele brățări cu capete semilunare dela Pipea sau dela Biia.

Nici brățările, găsite și ele izolat, nu au putut fi date într'un mod mai precis. Cele mai multe din ele ar putea să aparțină tot așa de bine mijlocului epocii bronzului ca și sfârșitului epocii hallstattiene. Ornamentele de pe brățările cu capete semilunare, de pildă, le regăsim pe ceramica și pe obiectele de bronz, care apar în regiunile noastre în acest interval de timp.

Credem totuși că, cu unele excepții posibile, cea mai mare parte a brățărilor de aur din Transilvania trebuie datată tot dela sfârșitul epocii bronzului până la venirea Sciților.

Odată cu venirea acestora, arta aurului din Transilvania — care pe lângă obiectele menționate ne-a lăsat și vasele de aur din Bihor, cel dela Biia, sau securile de aur dela Țufalău — dispăre aproape cu desăvârșire. După ce a înflorit timp de 1000 de ani, paralel cu meșteșugul bronzului, ea dispăre atunci când bronzul încetează de a mai fi principalul mijloc de producție și o regăsim doar în brățările dela Totești sau, ca o vagă reminiscență, în procedeul de a sufla cu aur unele obiecte de argint din tezaurele dacice, pentru ca să nu mai pomenim fibula de aur dela Remetea, care rămâne un caz cu totul izolat.

Ceea ce este însă mai curios este că aurul nu mai apare în Transilvania nici în perioada scitică, deși este cunoscută bogăția extraordinară în aur a kurganelor scite din Rusia de Sud și deși H e r o d o t î i descrie pe Agatirși ca mari iubitori de aur. Nu găsim decât un singur obiect de aur în perioada scitică, într'un mormânt dela Blaj. Nici acesta, un cercei cu capete conice, care se purta agățat în părul de lângă ureche, nu este de factură scitică.

Totuși, în mormintele scitice din Ungaria se găsesc numeroase obiecte de aur și chiar frumoase exemplare ale stilului specific animalier.

Pârvan, care a observat lipsa aceasta a aurului în Transilvania, atât în perioada scitică, cât și mai târziu, în epoca La Tène, crede că Scitii și-au însușit tot aurul pe care l-au găsit și, adăugăm noi, l-au dus în patria de unde veniseră.

Totuși, această explicație nu ne satisface pe deplin, căci dacă ar mai fi existat la venirea Scitilor o artă a aurului tot așa de intensă cum ne-o arată descoperirile anterioare, obiectele ar fi fost ascunse în pământ de teama invadatorilor și întâmplarea le-ar fi scos la iveală, așa cum le-a scos pe celelalte.

În ceea ce privește lipsa obiectelor de aur în epoca La Tène, deci după ce atât Scitii cât și Celții au fost absorbiți de populația locală, am încercat să o explicăm prin ipoteza unui monopol al întregii exploatare și prelucrări a aurului. Astfel, aurul se tezaurizează în uriașa cantitate pe care o va găsi Traian la ocuparea Daciei. Fără îndoială și aceasta nu este decât o ipoteză și explicația problemei ar putea fi cu totul alta.

* * *

Fierul își va face apariția în Transilvania într'un chip și mai timid decât și-o făcuse bronzul. Va trece mai mult timp din momentul când găsim primele urme și până când vom găsi primele obiecte de fier. Publicând depozitul de obiecte de bronz dela Moigrad (Reg. Cluj), compus din brățări, topoare, lănci și vase de bronz, Nestor observă foarte just că uneori se găsesc pe obiectele de bronz dela începutul epocii hallstattiene din Transilvania urme de rugină de fier, provenite din atingerea unor obiecte de fier care au stat împreună cu cele de bronz.

Această rugină care apare pe obiectele dela Moigrad am găsit-o și în unicul depozit dela Șieu, în Maramureș, pe o lance dela Breaza (Mureș) și există și în alte depozite din Transilvania.

Până în veacul VI, când se crede că s'a produs invazia scitică în Transilvania, această provincie trăiește tot în cultura bronzului. Pe de altă parte însă, începând din sec. VIII, când se presupune că a avut loc invazia Cimerienilor, nu găsim decât puține obiecte de bronz. S'a încercat să se facă legătura între perioada aceasta și cea scitică și chiar și cu cea celtică, pe baza unor descoperiri care cuprind, pe lângă obiecte de caracter hallstattiene și lucruri scitice sau celtice, dar s'a obiectat, cu drept cuvânt că componența acestor descoperiri, așa zise unitare, trebuie să fie supusă îndoielii.

Totuși, există câteva depozite în care, împreună cu obiectele de bronz, apar și primele obiecte de fier. Cităm în acest sens descoperirea dela Hida, în Reg. Cluj, în care găsim o sabie, celturi, lănci și seceri de bronz și un cuțit de fier cu mânerul de bronz. La Șomărtin, în Reg. Sibiu, s'au găsit, împreună cu trei celturi și patru vase de bronz, două fragmente de topoare de fier.

Roska citează și mai multe obiecte de fier găsite izolat, pe care le datează în perioada prescitică. Astfel, pomeneste de câte un topor de fier găsit la Turnișor (Sibiu) și la Spălnaca și Meșcreac (Alba). Cuțite de fier

sunt menționate la Cărpiniș (Turda) și la Orașul Stalin. Tot aici s'a găsit psalia unei zăbale, ca și la Cipău și la Aiud.

Vedem dar că, dacă informațiile lui Roska sunt juste, obiectele de fier, deși rare, nu lipsesc în perioada scitică a Transilvaniei.

Din cele circa 80 de descoperiri de obiecte de fier din Transilvania, datând dela prima apariție a fierului și până în epoca romană, peste 20 nu pot fi identificate numai după informațiile literare. Este foarte probabil că unele sunt de natură celtică și se pare că mai multe sunt de origine romană. Găsim printre ele și coase, seceri și fiare de plug, care ar deveni foarte interesante, dacă ar putea fi identificate ca preromane.

Sunt destul de rare obiectele de fier și în perioada scitică. Ele apar fie izolate, fie în mormintele mixte, în care găsim elemente locale amestecate cu elemente scitice. Acestea din urmă sunt de obicei arme de fier. Pumnalul scitic, numit și *akinakes*, apare în mai multe locuri în Reg. Cluj: la Benedic, la Gâmbaș, la Mirăslău și la Cipău. Un pumnal de formă deosebită găsim la Pânăde, în Târnavă-Mică, și o spadă scurtă la Năsal, în Someș. Cu totul unică este spada de fier, lungă de 112 cm, găsită la Doboli-de-Jos în Secuime. Capul mânerului se termină într'o antenă, iar garda este formată din două figuri de animale.

În două - trei locuri din Transilvania mai găsim lănci de fier și un topor dublu caracteristic scitic.

În schimb, odată cu venirea Celților, obiectele de fier devin destul de frecvente, deși nu cunoaștem în Transilvania mari ateliere, de felul celor din Slovacia sau din Ungaria de Nord-Est. Cele vreo 40 de descoperiri rămase aparțin toate acestei epoci.

Ele se împart în două categorii: obiecte găsite în morminte celtice, constând mai ales din echipamentul unui războinic, și obiecte de factură celtică, dar prelucrate de populația dacică. Acestea sunt unelte ca: foarfeacă de tuns oile sau iarba, cuțitul de lovit, care putea servi și ca armă, cuie, etc. Dintre uneltele agricole se citează: fierul de plug, coasa și secera.

Dar acestea vor dăinuși în vremea romană, așa încât nu pot fi datate cu mai multă precizie. Menționăm în cadrul de fier pentru un hârleț de lemn din acelea care s'au găsit pe teritoriul nostru și în epoca feudală. El a fost descoperit împreună cu alte obiecte celtice la Curtuiș (Reg. Baia-Mare).

S'ar părea deci că fierul nu a jucat un rol atât de însemnat în aceste vremuri în Transilvania. Într'o mare parte a epocii de fier s'au menținut încă obiectele de bronz și probabil unele din cele de piatră. Se știe că soldații lui Xerxes aveau încă arme de piatră, iar Engels spune că și în lupta dela Hastings s'au mai întrebuințat astfel de arme. Nu trebuie să uităm nici rolul pe care l-a jucat lemnul în toată această perioadă.

Abia în secolul I înainte și după era noastră Dacii vor întrebuința fierul din plin, așa cum ne arată descoperirile din cetățile dace ale Transilvaniei. Afară de aceasta, trebuie să ținem seama și de faptul că fierul nu mai avea valoarea bronzului și deci nu era păstrat și îngropat cu grijă, fiind de altfel și mai ușor alterabil decât bronzul.

Este adevărat însă că și documentarea noastră arheologică, pentru această vreme, este foarte sărăcăcioasă. Începând încă înainte de venirea Sciților, trecând prin perioada scitică, prin cea celtică și până la cetățile dacice amintite, nu avem decât desgropări izolate, sau descoperiri provenind din morminte. Nu cunoaștem nici așezări scitice, nici celtice și foarte puține

dacice au fost cercetate. În timp ce în Moldova și în Muntenia găsim marile așezări dela Poiana, Popești și Zimnicea, în care vieța este documentată încă din secolele II, III și chiar IV, așa cum este cazul pentru Zimnicea, în Transilvania ea apare abia în secolul I, sau în cazul cel mai bun în secolul II î. e. n. Chiar și fragmentele ceramice care se găsesc de obicei la suprafața așezărilor mai vechi, dovedind că a existat și un strat mai nou, care însă a fost distrus de agricultură, datează din această epocă.

Una din sarcinile principale ale arheologiei noastre ar trebui să fie găsierea verigilor care leagă așezările Dacilor din Transilvania cu cele ale strămoșilor lor din epoca preșcolică. Ar trebui văzut dacă unele din cetățile dacice din Munții Orăștiei sau din Secuime nu își încep existența într-o perioadă mai veche. Este adevărat că acest lucru este puțin probabil pentru cetăți atât de puternice ca cele cunoscute până acum. Nu este exclus însă să fi existat cetăți sau așezări întărite, în a căror construcție lemnul să fi jucat rolul principal. Acestea ne-ar duce poate înapoi în timp până la cetăți hallstattiene de felul celei dela Sărățel, Reg. Rodna, atât de asemănătoare ca poziție și ca formă cu cele de lângă Orăștie și probabil premergătoare acestora.

Arta argintului, care prezintă unul din aspectele cele mai caracteristice ale civilizației geto-dacice, apare la câteva sute de ani după ce dispăruse arta aurului. În felul acesta, nu mai găsim între ele nicio asemănare. Colierele și brățările de argint au o formă cu totul deosebită față de cele de aur. Au dispărut phalerele, care se purtau cusute pe vestminte, în schimb au apărut fibulele de argint, lanțurile ornamentale, purtate de femeile dace pe piept, prinse cu câte o fibulă pe fiecare umăr, și mai ales acele enorme brățări spiralice, ale căror capete aurite se termină în cap de șarpe și care formează produsul cel mai specific al prelucrării argintului în aceste vremuri.

Doar brățările de aur dela *Totești* renasc încă în brățările de argint masiv, cu capetele terminate în cap de animal, dela *Slimnic*.

Se va pune deci întrebarea, de unde apare această nouă artă, care nu are nicio legătură cu arta demult apusă a celui alt metal nobil, aurul? *P a r v a n*, punându-și această întrebare, a răspuns analizând această artă a argintului în Dacia, artă în care găsește elemente locale, care datează din epoca bronzului, combinate cu elemente eterogene, provenite din alte cercuri de cultură.

Intr'adevăr, încă cu câteva veacuri înainte de ultimul secol al erei vechi, când se purtau în Dacia podoabele de argint, argintul își face apariția în mod din ce în ce mai frecvent în ținuturile învecinate cu teritoriile geto-dacice. În Rusia de Sud, podoabele de argint ale artei mai noi scito-sarmatice tind să înlocuiască nenumăratele obiecte de aur ale vechii arte scitice. În Tracia găsim o artă caracteristică a argintului; la fel și în ținuturile ilirice ale Peninsulei Balcanice. Chiar și în Pannonia găsim, contemporan cu arta argintului dacic, obiecte de argint, de multe ori analoge cu cele dela noi, dar între care predomină *fibula panonică*, cu totul deosebită de fibula de argint dacică.

Arta dacică este influențată de toate aceste cercuri de cultură, influențate și ele, la rândul lor, ca și întreaga civilizație a epocii *La Tène*, de civilizația greacă. Vom găsi deci în podoabele de argint dacice elemente grecești, scitice, tracice sau ilirice. Vom găsi fibula celtică transformată, devenind fibula de argint tipic dacică, sau catarama de bronz dela *Hallstatt*

transformată și ea în fibula dela Saeș, sau dela Merii-Goala pe care Pârvan o numește „popular dacică”.

Cu toate acestea, putem să afirmăm mai categoric chiar decât a făcut-o Pârvan, că avem de a face în tezaurele de argint geto-dace cu o artă, care, de sigur, nu este originală, dar care a reușit, prin anumite amănunte caracteristice aduse elementelor inițiale venite din alte cercuri de cultură, să creeze un stil dacic propriu zis.

Același lucru îl spunea, acum vreo 40 de ani, și cunoscutul arheolog transilvănean Gabriel Tégłas, vorbind despre arta dacică a aurului și a argintului: „... această exploatare a metalelor prețioase, spune el, nu a servit numai la aprovizionarea artei bijutiere a teritoriilor vecine, de exemplu a stațiunilor comerciale din provinciile pontice, dar ea a mai putut să fie izvorul creator al unei arte locale, aici, în apropierea minelor, utilizând și modificând motivele clasice după gustul ei propriu”.

Am insistat asupra acestui lucru, deoarece în ultimii ani s'a emis părerea că arta dacică a argintului ar fi celtică sau ar fi ilirică, ceea ce ar diminua frumoasa civilizație geto-dacică, asupra căreia săpăturile din ultimul timp aruncă o lumină atât de elocventă.

A doua întrebare care se pune în legătură cu arta dacică a argintului este: de unde își procurau meșterii daci materialul necesar pentru fabricarea podoabelor de argint?

Tégłas, pe care l-am citat mai sus, crede că argintul întrebuințat la fabricarea numeroaselor podoabe găsite în Transilvania ar proveni din topirea monetelor de argint; Pârvan nu respinge această părere, fără a o susține însă într'un chip mai categoric. Este adevărat că începând din secolul III înainte de era noastră, încep să circule în Dacia diferite feluri de monete de argint. Acestea sunt monete republicane romane, monete din Apollonia, din Dyrachium, tetradrahme din Thasos, etc. Podoabele de argint dacice se găseseră de obicei împreună cu astfel de monete. Afară de acestea, trebuie să fi fost foarte numeroase monetele de argint dacice. Tezaure mari, formate din astfel de monete de diferite variante, s'au găsit pe tot teritoriul Transilvaniei. Ele nu s'au găsit însă niciodată împreună cu obiectele de podoabă care ne interesează. Am putea deci presupune că din toate monetele care aveau curs în Dacia preromană, în primul rând cele dacice, înlocuite de moneta — am spune mai ieftină — romană, sau devalorizate de continua lor barbarizare, au servit ca material brut fabricării podoabelor de argint.

Nu ar fi însă exclus ca monopolul aplicat exploatării sau prelucrării aurului să se fi extins și asupra argintului, lăsând în circulație cel puțin o cotă liberă.

Faptul că în Dacia s'au găsit în vreo 60 de locuri astfel de podoabe este cea mai bună dovadă că ele erau fabricate pe loc, și nu importate. Cele mai multe din acestea s'au găsit chiar în inima Daciei, în regiunea Hunedoara. Tot aici se găseau însă și cele mai bogate mine de aur, în care se exploata și argintul.

În cetatea dacică dela Costești, s'a găsit o mică nicovală care pare a fi servit la fabricarea unor podoabe mai fine, pe care le presupunem a fi fost de argint; la Grădiștea Muncelului, minereu de argint; iar la Poiana-Tecuci, o bară de argint, care urma să fie transformată într'un cercel.

Iată deci atâtea fapte pozitive care pledează pentru fabricarea pe loc a podoabelor de argint.

O altă problemă, care se pune în legătură cu obiectele de argint dacice, este aceea a datării lor. Din cele 60 de descoperiri, cam un sfert au fost găsite împreună cu diferite monete. Cele mai bune elemente de datare sunt de sigur aceste monete și în deosebi cele romane. Or, seria acestora se termină de obicei în a doua jumătate a veacului I î. e. n. și cât mai aproape de era noastră, înafară de cele găsite împreună cu tezaurul dela Poiana-Gorj, care se eșalonează până în vremea lui Domițian. Acesta ar fi deci tezaurul de argint dacic cel mai recent, în timp ce toate celelalte trebuie datate în sec. I î. e. n. Această datare este întărită și de prezența în câteva tezaure a unei fibule, derivate din fibula de tip Nauheim, care se datează tot spre sfârșitul erei celei vechi.

* * *

Cu aceasta am ajuns la sfârșitul epocii care ne interesează. Pornind dela începuturile metalurgiei în Transilvania, am căutat să desfășurăm înaintea privirii noastre întreaga evoluție a unei indeletniciri care a determinat mersul întregii istorii a omenirii. Am văzut cu câtă intensitate a fost primită dela început arta nouă a prelucrării metalelor, creând mijloace noi de producție și îmbogățind manufactura încă primitivă cu produse superioare.

Am căutat să scoatem în evidență contribuția localnicilor în crearea tuturor acestor forme, chiar atunci când elementele care le stau la bază sunt de obârșie străină. Am văzut încă dela început prelucrarea aramei și a aurului mai bogată decât în toate regiunile vecine, apoi arta industrială a bronzului primind, dar și creând forme originale, iar mult mai târziu arta argintului producând un stil propriu geto-dac.

Nu am vorbit în expunerea noastră despre apariția monetei, considerând că aceasta ar trebui să formeze subiectul unei comunicări deosebite, cu caracter numismatic. Menționăm numai că, din toate monetele care au circulat în Transilvania preromană, nu ne-ar fi interesat în cadrul subiectului nostru decât cele indigene, deci imitațiile barbare ale unor monete străine și în primul rând ale lui Filip II al Macedoniei.

Parcurgând foarte pe scurt evoluția metalurgiei în Transilvania dinaintea cotropirii romane, am parcurs în același timp și istoria acestei provincii în ultimele două milenii î. e. n., căci istoria unei societăți este în primul rând istoria modurilor de producție, iar modurile de producție sunt condiționate de mijloacele de producție. Or, în toată această epocă, metalul devine principalul mijloc de producție.

Incepând cu treapta mijlocie a barbariei, uneltele de piatră vor fi înlocuite încetul cu încetul cu uneltele de metal. Raporturile de producție vor fi modificate și ele prin schimbarea mijloacelor de producție.

„Dintre cuceririle industriale de pe această treaptă, — spune Engels — două sunt deosebit de importante. Cea dintâi este războiul de țesut, a doua este topirea minereurilor și prelucrarea metalelor”².

Lăsând la o parte războiul de țesut, ne putem da seama fără multă dificultate ce a însemnat înlocuirea pietrei cu metalul în vieța societății primitive. Superioritatea metalului constă în primul rând în posibilitatea de a produce unelte în serie, căci, oricât de mare ar fi fost arta cu care își fabricau oamenii pietrei uneltele — ajungând să perforoze, de exemplu, un topor de piatră numai în 6 ore — ea nu se putea compara cu ușurința

cu care putea fi modelată cu ciocanul arama moale, sau turna bronzul în tiparele odată existente.

Să ne imaginăm doar enorma greutate cu care se tăiau și se despicau copacii cu uneltele de piatră. În epoca paleolitică, în Rusia de Sud, copacii se tăiau cu pene de corn sau chiar de fildeș de mamut, asupra cărora se lovea cu pietre ținute în mână. Este adevărat că arama moale nu era cu mult mai eficientă, dar ea va fi în curând înlocuită cu bronzul, mult mai dur, pe care îl va înlocui apoi fierul.

„*Mesterii acestor mistere* — spune arheologul englez progresist G o r d o n C h i l d e — *primii meșteri făurari, au fost poate primii meșteșugari independenți. Orice vânător sau agricultor își poate face un cuțit de silex sau o săgeată, precum și o măciucă de piatră, în timpul liber. Nevastă-sa poate coase rochii din bucăți de piele sau chiar să țasă și să toarcă, precum și să modeleze și să coacă vase de lut, dar arta făurarului era atât de complicată, încât era nevoie de o ucenicie prelungită. Munca lui era atât de lungă și de absorbantă, încât nu putea fi împlinită în momentele de răgaz. Era prin definiție o ocupație care îi lua tot timpul, iar produsele mesterului erau atât de importante pentru comunitate, încât acei care se ocupau cu producerea hranei, trebuiau să aibă grijă și de hrana acestuia, pe lângă hrana lor*”.

Suntem încă pe treapta mijlocie a barbariei. „*cea dintâi mare diviziune socială a muncii*, — spune E n g e l s, — *a adus cu sine în mod necesar sclavia*”, odată cu sporirea productivității muncii, deci și a bogăției și odată cu lărgirea câmpului producției, în condițiile generale istorice date. „*Din cea dintâi mare diviziune socială a muncii a izvorât prima mare împărțire a societății în două clase: stăpâni și sclavi, exploataatori și exploațați*”³.

Să vedem cum se reflectează noile condiții sociale în obiectele de metal din Transilvania. În aceste vremuri apar primele obiecte de aur. Găsim primele inele de buclă, colierul de aur dela Pecica și splendidele phalere de aur, care au fost asemuite cu cele ale regilor mycenieni. Este incontestabil că indivizii care își permiteau să poarte astfel de podoabe dispuneau de o bunăstare deosebită, căci oricât de bogată în aur era provincia, valoarea lui nu era de aceea mai mică, iar fabricarea podoabelor era destul de grea. Iată, deci, primele semne ale bogăției și în același timp ale exploatării — căci ele sunt în strânsă corelație — apărând într'un mod mai clar decât ne-am aștepta în materialul arheologic din Transilvania.

Dar nu numai obiectele de aur ne indică vizibile diferențieri sociale pentru aceste vremuri. Ele se reflectă încă mai mult în obiectele de bronz. Suntem abia pe la jumătatea mileniului al doilea î. e. n., și descoperirile arheologice ne arată minunate arme de bronz, frumos gravate cu diferite motive — în felul săbilor dela Apa și a securilor dela Someșeni sau Valea Chioarului — și cu o artă desăvârșită. Armele de bronz au apărut față de topoarele și măciucile de piatră ca puștile europene față de lăncile zulușilor, spune tot G o r d o n C h i l d e. Or, chiar dacă comparația este exagerată, prestigiul celor care purtau aceste frumoase arme, care străluceau în soare ca aurul, trebuie să fi fost imens în ochii celor care erau înarmați doar cu străvechiul topor de piatră sau cu ghioaga de lemn. Cine putea să poarte aceste frumoase arme de bronz? Credem că nu mai este nevoie să o spunem, doar aceia care reușiseră să producă peste nevoile lor, fie prin robii prizonieri, fie cu oameni liberi a căror muncă o exploatau. Dar în această vreme,

obiectele de bronz sunt încă rare. Ele apar însă tot mai des, așa încât spre sfârșitul epocii de bronz și începutul epocii fierului vom găsi numeroase depozite de bronzuri între care acelea uriașe despre care am vorbit. Ele conțin acum, pe lângă *arme*: săbii, securi de luptă, vârfuri de lance; *podoabe* și *unelte*: topoare — așa numitele celturi — dălți, seceri. Este curios faptul că, deși securile sunt foarte numeroase, nu se găsește nicăiri plugul de bronz. Acest lucru ne-ar face să ne gândim că unele obiecte de bronz ar fi putut îndeplini rolul plugului dacă forma lor ar fi mai adecvată acestui scop. Este mult mai probabil însă că, în toată epoca bronzului și până târziu în a doua jumătate a epocii fierului, plugul a rămas tot de lemn. Puțin le păsa bogaților de atunci de chinul cu care cei exploatați spintecau pământul pentru a așeza în el sămânța roditoare; în schimb aveau grijă — după cum ne arată secerile — să-și vadă recolta strânsă în cele mai bune condiții.

Numărul mare al descoperirilor de obiecte de bronz — circa 500 pentru cele două milenii dinainte de era noastră — ne-ar face să credem că bronzul devenise un bun comun, accesibil tuturor. Or, acest lucru nu este adevărat. Bronzul a rămas în tot timpul folosirii sale un produs scump și numai întrebuințarea masivă a fierului va înfrânge tirania celor care posedau vechiul metal.

Dar cu cele spuse mai sus am ajuns la *treapta superioară* a barbariei. Tabloul pe care ni-l prezintă Engels despre această epocă este atât de sugestiv încât merită să fie reprodus, în parte măcar, cu atât mai mult cu cât descoperirile despre care am vorbit îl confirmă:

„*Aveca* — scrie Engels — *sporea repede, dar ca avere individuală; țesătoria, prelucrarea metalelor și celelalte meserii care se diferențiau tot mai mult unele de altele, creau produse tot mai variate și mai perfecționate; pe lângă cereale, leguminoase și fructe, agricultura producea acum și untdelemn și vin, pe care oamenii învățaseră să le prepare. O activitate atât de variată nu mai putea fi desfășurată de unul și același individ, se produse o a doua mare diviziune a muncii: meseriile se despărțiseră de agricultură. Creșterea continuă a producției, și odată cu aceasta a productivității muncii, ridică valoarea forței de muncă omenești; sclavia care pe treapta anterioară abia se năștea și era sporadică, ajunge acum un factor component esențial al sistemului social; sclavii încetează de a mai fi simple ajutoare, ei sunt mânâți cu zecile la muncă pe ogoare și în ateliere. Odată cu scindarea producției în cele două mari ramuri principale, agricultură și meserii, se naște producția în vederea schimbului, producția de mărfuri, și odată cu ea apare negoțul exercitat nu numai înăuntrul tribului și la hotarele lui, ci și peste mări. Dar toate acestea pe o scară foarte restrânsă încă; metalele nobile devin marfa precumpănitoare și generală, marfa - bani, nebatută încă în monetă, care se schimbă numai după greutate.*

Alături de deosebirea dintre oameni liberi și sclavi, apare aceea dintre săraci și bogați — odată cu noua diviziune a muncii se ivește și o nouă împărțire a societății pe clase. Deosebirea de avere dintre capii de familie sfărâma vechea comunitate casnică comunistă, acolo unde aceasta se mai păstrase și odată cu ea dispăre cultivarea în comun a pământului pe contul acestei comunități. Pământul arabil este dat în folosința familiilor, la început pe un timp limitat — mai târziu pentru totdeauna: trecerea la proprietatea privată de-

*plină se face treptat și paralel cu trecerea dela căsătoria - pereche la monogamie. Familia izolată începe a fi unitatea economică a societății”*⁴.

Din pasajul lung pe care ne-am permis să-l cităm, desprindem trei idei principale, care pot fi ușor exemplificate prin obiectele de metal descoperite în Transilvania.

Este vorba mai întâi de dezvoltarea meșteșugurilor. Rămânând numai în cadrul metalurgiei, ne amintim că am vorbit mai sus de uriașele depozite de bronzuri dela Spălnaca, Uioara și Gușterița, pe care le-am considerat provenind din mari ateliere de turnat bronzuri. Or, nu trebuie să mai insistăm asupra faptului că un atelier în care se produc sute de obiecte de bronz, trebuia să întrebuințeze lucrători, care nu mai aveau timp să se ocupe cu agricultura, ei își câștigau existența din meseria lor.

A doua idee principală este apariția negoțului. De sigur că exista o circulație de bunuri încă din cele mai vechi timpuri, și chiar în epoca metalelor — este deajuns să pomenim un obiect făcut din aur ardelean, găsit în Egipt încă din timpul dinastiei a doua — securi de luptă ardelenegăsite la Nicolaev, sau în Polonia și chiar și în Suedia, dar aceasta se datora mai mult contactului între populații sau între indivizi decât unui comerț ambulant.

De sigur, a existat și meșteșugarul ambulant, care își vindea singur produsele, așa cum mai găsim și azi tinichigii sau olari care își desfac singuri marfa, dar apariția atelierelor mari pe care le-am pomenit, precum și descoperirea unor depozite mai mici, sunt o dovadă că marfa se fabrica în cantități mari de către meșteșugari și se desfăcea în cantități mai mici de către neguțător.

În sfârșit, Engels vorbește despre întrebuințarea metalului ca mijloc de schimb, ca marfă-bani. Se știe că, colierele de aramă în felul celor dela Deva sunt considerate ca o formă sub care era negociat metalul, iar numeroasele verigi de aur de mai târziu, prea mici pentru a putea servi ca brățări, dar care se purtau probabil în păr, sunt socotite tot ca primele forme ale monetei, care încă nu și-a făcut apariția.

De sigur, clasa deosebită a negustorilor bine definită, „... care nu se mai îndeletnicește cu producția, ci numai cu schimbul produselor”, după cum spune Engels, apare abia în perioada următoare, când începe civilizația propriu zisă, dar premergătorii lor au apărut mai demult, căci toate aceste tranziții se fac în mod lent și progresiv. În această epocă apar și *bani de metal*, „moneta bătută”, și cu banii de metal apare un nou mijloc de stăpânire a neproducătorilor asupra producătorilor și producției lor. Nu am insistat și nu insistăm asupra apariției monetei, reamintim doar că monete diferite încep să circule în Dacia încă din secolul IV î. e. n.

Iată-ne deci în plină epocă La Tène. Mărturisim că acuma tabloul pe care urmărim să-l trasăm nu mai este așa de clar. Informațiile arheologice nu mai sunt așa de bogate cum au fost în epocile anterioare. S'au petrecut în Transilvania în decurs de câteva sute de ani, trei mari invazii — a Cimerienilor în sec. VIII, a Sciților în sec. VII, și a Celților în sec. IV — care au influențat de sigur în mod simțitor viața localnicilor.

Documentele arheologice pe care le avem pentru perioada scitică și pentru perioada celtică provin toate din morminte, în care chiar dacă populația locală ne apare amestecată cu cea nou venită, obiectele de metal sunt aproape întotdeauna de factură streină. Afară de aceasta, fierul de-

venind din ce în ce mai frecvent, obiectele nu mai sunt îngropate în pământul care le-a păstrat pe cele de bronz. Minereul de fier, spune Child, se găsește aproape în tot locul și nu e nevoie să-l cauți adânc în roca dură, așa încât de multe ori el putea fi prelucrat și de simpli țărani. Totuși primele pluguri de fier pe care le găsim în Transilvania sunt de origine celtică, ceea ce înseamnă că până în sec. III sau II înainte de era noastră agricultura se făcea în aceleași condiții grele ca și mai înainte.

Abia în sec. II și I, după cum ne arată descoperirile din așezările din Moldova și din Muntenia și cele din cetățile dace ale Transilvaniei, fierul devine un mijloc de producție comun și apare în abundență.

Dar cu aceasta vieța robului sau a țaranului nu devine mai ușoară. De o parte umilele căsuțe de nuiele lipite cu pământ sau de lemn, pe care le găsim în săpături, sau le vedem pe Columna lui Traian, de alta puter-nicele cetăți de piatră din munții Orăștiei. Ele nu pot să ne indice decât un singur lucru : mizerie și bogăție, exploatați și exploatați.

NOTE

¹ Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*. Ed. a III-a P. M. R., 1950, p. 169.

² *Op. cit.*, p. 169.

³ *Op. cit.*, p. 170.

⁴ *Op. cit.*, p. 171-172.